

O praznoverju z vidika srednjeevropske kulture

GAJ VIDMAR

POVZETEK

Prispevek, ki se opira predvsem na Lexicon des Aberglaubens Helmuta Hillerja (poljudno delo o praznoverju v obliki leksikona z obširno spremno besedo), praznoverja ne analizira v okviru katerega izmed področij družboslovja, pač pa skuša pojav na podlagi raznoterih referenc predstaviti s splošnega kulturnega oziroma civilizacijskega vidika. Obravnava pomen, zgodovino, naravo in vsebino ter nastanek in razvoj praznoverja s poudarkom na srednjeevropskem prostoru in vsestranski prepletenosti praznoverja in religije (na odnosu med krščanstvom in praznoverjem ter vprašanjih praznoverja v zvezi s katoliško cerkvijo). Praznoverje skuša osvetliti na različnih spoznavnih ravneh (z vidika posameznika in družbe, s predstavitevijo posameznih pojavnih oblik in časovnih sprememb) in se ukvarja z razmišljanjem o tem, kako velik del človekovega življenja je in bo vedno obvladovalo tisto, za kar v vsakdanjem govoru pravimo, da je sprto z razumom.

ABSTRACT

SUPERSTITION WITHIN CENTRAL EUROPEAN CULTURE

The article, which is based primarily upon Helmut Hiller's Lexicon des Aberglaubens (a work for the general public, written in the form of a lexicon with an extensive epilogue), instead of attempting an analysis of superstition within one of the social sciences, gives an overview of the phenomenon, grounded in the general principles of culture and civilisation. The importance, the history, the nature, the contents, the origins and the development of superstition are discussed with an emphasis on Central Europe and on the multiple connections between superstition and religion (on the relationship between superstition and Christianity and issues of superstition regarding the Catholic Church). Superstition is examined from various viewpoints (at the individual as well as the social level, by presenting specific forms as well as general trends). In closing, we come to understand the great extent to which human life has been and will always be dominated by beliefs which are contrary to reason.

O POMENU PRAZNOVERJA

"Praznoverje je del človeškega bitja, in zato se, če ga želimo zatreti, skrjuje v najtemnejše kotičke in najbolj nedostopna zakotja, odkoder nenadoma pride na dan, ko se počuti dovolj varno," je v *Maksimah in refleksijah* zapisal Johann Wolfgang Goethe -

eden maloštevilnih razumnikov, ki so tako neposredno in na tako pomembnem mestu priznali, da je praznoverje bistvena poteza človekove narave. Pri tem se je treba spomniti, da so se v vseh časih proti praznoverju srdito borile velike religije, saj je nedvomno zmanjševalo njihov vpliv.

V okviru empiričnih raziskav v etnologiji pokriva praznoverje široko področje, saj predstavlja pomemben del življenja ljudi in je močno vplivalo na svet naših prednikov. Za praznoverje bi se lahko nekoliko bolj zanimali zgodovinarji, saj je 'v njem' verjetno še mnogo neizkoriščenega materiala za spoznavanje življenja nižjih slojev v predindustrijskih časih. Nadalje ima praznoverje precejšen pomen na področju medicine in naravoslovja - še posebej v kontekstu nastanka 'trdih' znanosti, hkrati pa tudi kot aktualnost (vsak sodobni zdravnik lahko potrdi, koliko izrazito praznovernih predstav glede zdravja in zdravljenja je trdno zasidranih med ljudmi). Nenazadnje pa se tudi na področjih parapsihologije (telepatije, telekineze ipd.) psihologi in fiziki vsakodnevno soočajo s problematiko praznoverja.

Glede na množico različnih načinov gledanja na praznoverje ter podstati in aspektov praznoverja za izhodišče pri obravnavi praznoverja najbrž ni smotno vzeti katere izmed številnih definicij. Uspešnejša pot bi lahko bila, če si najprej kar najbolj nepristransko ogledamo različne vidike praznoverja, nato pa poskusimo natančneje in bolj poglobljeno določiti sam pojem.

Martin Luther je v 16. stoletju praznoverje označil kot "krivo vero" in tudi danes se praznoverje pogosto pojmuje kot konkurenco 'pravilnemu' krščanskemu verovanju (karkoli naj bi slednje že bilo). V večini evropskih jezikov je beseda za praznoverje prevod latinskega izraza "superstitio", ki izvira iz pridevnika "superstes" (preostal). V tem smislu so praznoverje (pre)ostanki starejših, predkrščanskih verovanj, čeprav je Tacit v *Analih* kot "superstitio" označeval krščanstvo (ki je bilo v njegovih časih še zelo mlado), Plaut pa je v 2. stoletju p.n.š. z besedo "superstitiosus" označeval vrače in preroke.

Presenetljivo sodobno oziroma psihološko definicijo praznoverja je podal nemški polihistor iz 18. stoletja Johann Heinrich Zedler, ki v svojem *Velikem splošnem leksikonu vseh znanosti in umetnosti* pravi, da se z besedo praznoverje označuje "zablodo, da se naravnim in človeškim stvarjem pripisuje božansko moč, ki je nimajo, zaradi česar se v duši pojavi nerazumen afekt". Razsvetljenstvo in racionalizem sta torej odkrila skupne poteze praznoverja in religije (krščanstva), teologi pa so seveda taka stališča najostreje napadali. Tako v 19. stoletju protestantski teolog piše, da je med duhovnimi močmi, ki vodijo in obvladujejo življenje naroda, praznoverje med najpomembnejšimi, da je marsikje pomembnejše od religije in je v nekaterih primerih povsem prevzelo njeno mesto ter da je usmerjeno tako proti znanosti kot proti religiji (ki naj bi se obe borili proti njemu) in kaže presenetljivo žilavost, vztrajnost ter neuničljivo življenjsko moč. V 20. stoletju pa jezuit toži: "Širok, visok in močan val praznoverja se širi skozi kulturni svet. Število tistih, ki razbirajo usodo iz zvezd, z roke ali iz kart, število jasnovidcev, tolmačev sanj in pisave, vračev, prerokov, klicalcev duhov, izganjalcev čarovnic in vsakovrstnih čudotvorcev je pošastno naraslo. Poleg raznih oblik mantike, odkrivanja prihodnosti, obstajajo različne vrste magičnega delovanja, direktne magije ali čaranja, ki na zastrašujoč način kažejo, kako globoko v duše neizobraženih in izobraženih ljudi prodre magični način mišljenja. Magija vse pogostoje postaja svetovni nazor, emocionalni nadomestek za religijo."

Tamanje krščanskih teologov zaradi zelo razširjenega praznoverja traja že stoletja. Vendar pa je nemogoče spregledati, da meja med praznoverjem in vero ni vedno najbolj jasna, da prihaja do mešanja ter da mora Cerkev vedno znova ukrepati proti svojim pristašem, ki pod vplivom praznoverja preoblikujejo njene obrede. S tem v zvezi se lahko spomnimo na 'problematiko' čudežev v sosednjih državah, ali pa na 'mešane' (para-

krščanske) religije, ki so nastale v Latinski Ameriki, Afriki ali jugovzhodni Aziji. Iz zgodovine je znan tovrsten pojav 'ugotavljanja' usode na podlagi citatov iz naključno odprte Biblije (s tovrstno bibliomantiko se je ukvarjal celo veliki cerkveni učitelj Avguštin in svoje izkušnje tudi opisal v *Izpovedih*). Podobno je v katoliškem ljudskem verovanju poznega srednjega veka nastal formalni sistem, po katerem je bil za boleznin in tegobe vsakega dela telesa 'pristojen' določen svetnik (da bi ozdraveli, pa so ljudje požirali njihove slike). Skupaj z odpustki so se v tistih časih prodajala t.i. nebeška pisma s čarobnimi formulami proti najrazličnejšim nadlogam (urokom, streli in še čemu), pa tudi papirnati trakovi "dolžine Kristusa" ali "dolžine Marije", na katerih so bile natisnjene molitve, ki so že z nakupom 'samodejno' delovale (gre za popolno analogijo molitvenih mlinčkov lamaizma in židovskih molilnih jermenov).

Take pojave se včasih imenuje paraliturgija, zlahka pa jih razumemo kot stvarno in oprijemljivo možnost oboževanja, ki jo je krščanstvo moralo ponuditi, da je lahko uspešno konkuriralo prvobitnim animističnim verovanjem, pri katerih je posameznik z naravo, duhovi in demoni vzpostavljaj zelo osebni odnos. Tudi opisi življenja svetnikov služijo istemu namenu, podoben pomen pa imajo tudi (skozi stoletja vse bolj cenjeni, četudi v okviru katoliške Cerkve nikoli uradno priznani) angeli varuhi. Verniki se navadno niti ne zavedajo, da z običaji, ki jih cerkev ni potrdila, grešijo (ravnaajo v nasprotju s cerkveno dogmo) - nasprotno, globoko so prepričani, da še posebej skrbno spoštujejo cerkvene predpise in jih tvorno vključujejo v svoje vsakdanje življenje.

Po drugi strani pa aberacije krščanske vere služijo vsem kritikom religije in vsem tistim, ki zavračajo vsakršno obliko transcendentnosti (vere v transcendentno), kot še en dokaz in povod za to, da je potrebno vse cerkvene teze razglasiti za praznoverje. Za racionalista oziroma pozitivista je pač večina stvari s področja religije in cerkvene dogme praznoverje, oziroma je (v primeru radikalnega stališča) popolno praznoverje religija sama.

Kako problematično je razmejiti vero in praznoverje, se kaže tudi skozi dejstvo, da različne krščanske veroizpovedi druga drugi marsikaj očitajo kot praznoverje (vice so, na primer, za katolike bistvena verska resnica, za protestante pa sploh ne obstajajo in spadajo k praznoverju). Celotilski teologi priznavajo, da praznoverje nastaja zaradi vzajemnega vpliva magičnega in religioznega pogleda na svet. Sodobna evropska etnologija pa gre še korak dlje, ko vse manj vztraja pri razlikovanju magije od religije oziroma v tem vidi zgodovinsko posledico diferenciacije krščanstva od drugih verovanj prebivalstva, pri čemer so bila slednja diskriminirana kot magija.

Že v 18. stoletju je Justus Moeser, eden izmed pionirjev etnologije, predlagal sodobnikom, da bi v praznoverju manj iskali neumnost svojih prednikov in bolj poskušali odkriti duha in smisel njihovega iskanja spoznanj. Nekateri etnologi želijo tudi z uporabo izraza "ljudsko verovanje" zaščititi praznoverje pred vehementnim nasprotovanjem religije in pred ideološkimi vrednostnimi sodbami. Pod ljudskim verovanjem pojmujejo vse, kar ima ljudstvo (narod), še posebej v zvezi z nadnaravnim, za resnično. Tu se seveda zastavlja vprašanje razlike med cerkvenim naukom in ljudskim verovanjem (praznoverjem) - tudi cerkveni nauk morajo namreč ljudje imeti za resničnega, če naj obredi ne (p)ostanejo zgolj sami sebi namen in naj 'sistem' ne propade. Za obravnavo številnih pomembnih vprašanj (v etnologiji, pa tudi v socialni psihologiji) niti ni potrebno poudarjati oziroma iskati razlike med praznoverjem ali ljudskim verovanjem in verovanjem v cerkvenem pomenu besede. Manj pomembno je, če neko transcendentno 'dogajanje' ali sporočilo izvira 'neposredno' iz ljudstva in njegove kulture, ali pa je 'posredovano od zgoraj' (iz 'družbene nadstavbe') v smislu cerkvenega ali filozofskega nauka ter ga je potem ljudstvo preoblikovalo ter prilagodilo svojemu mišljenju in razumevanju sveta. Če povzamemo Goethejeve besede (*Poezija in resničnost*), je temeljna podobnost med

vero in praznoverjem v tem, da je najpomembnejše, da se veruje - kaj se veruje, je popolnoma vseeno; pri znanju pa je ravno nasprotno - bistveno je, kaj, koliko in kako dobro znamo.

Zmernejši (predvsem protestantski) teologi si tako bržčas delajo medvedjo uslugo, ko ugotavljajo, da je lahko ena in ista molitev (glede na stališče tistega, ki moli) izraz zaupanja in vere, lahko pa zgolj praznoverno uporabljena čarobna formula. Cerkev kot institucija sicer uporablja predvsem moralni kriterij za razlikovanje med vernimi in praznovernimi - praznoveren človek naj bi praviloma skrbel za lastno korist (iskal zaščito pred nesrečami, s čarovnijami skušal škoditi drugim ljudem, skrbel za lastno varnost), kar pomeni, da naj bi bil egocentričen in usmerjen na subjekt. S stališča Cerkve naj bi torej v praznoverju prišla do izraza človekova potreba po varnosti in s praznovernimi postopki naj bi se človek predvsem poskušal obraniti pred nevarnostmi in strahom. Toda takoj se moramo vprašati, če si krščanski vernik želi česa drugega kot pa obrambe pred nesrečami, varnosti zase in za svoje bližnje ter premagovanja vsakovrstnih strahov (tudi ali predvsem strahu pred smrtjo). - Očitno je, da ni bistvene razlike v ciljih in željah človekove vere in njegovega praznoverja, oziroma da med obema 'svetovoma' ni bistvene razlike glede temeljnih motivov.

Naziv "ljudsko verovanje" pa za praznoverje vendarle ni povsem ustrezen. Enačiti oba pojma (pojava) je, kljub temu da ju je nemogoče dosledno razmejiti, precejšnja poenostavitev, saj je verovanje ljudstva (naroda), torej velike skupine ljudi, preveč diferencirano in daje izraz "ljudsko verovanje" vtis enotnosti (enovitosti), katere v resnici ni.

Nedvomno se bo vsakdo, ki ima vsaj kanček 'smisla' za transcendentnost, nadčutno in nepojasljivo (in v kateremkoli času je težko najti človeka, ki resnično prav v ničemer ne ustreza temu opisu), vsaj v najbolj kritičnih trenutkih vsaj v mislih zatekel po pomoč k nadnaravnim silam. Širše implikacije pa ima zelo pogosto in (v veliki meri preko Cerkve) uveljavljeno prepričanje, da je človek v svojem najglobljem bistvu (po svoji 'naravi') kultno bitje in zato ne more izbirati med oboževati in ne oboževati (zgolj od osebne odločitve naj bi bilo odvisno, ali bo posameznik postal častilec 'pravega' boga, ali pa bo svojo liturgijo namenjal kakšnemu 'odpadniku'). Vsekakor je zanimivo in poučno vsaj na kratko pregledati izredno bogato zgodovino najtesnejšega prepletanja krščanske vere in praznoverja v našem civilizacijskem prostoru.

O ZGODOVINI PRAZNOVERJA

Biblija je temelj in izvor mnogih praznovernih prepričanj. (Če se spomnimo na slovensko besedo vraževernost, ki sicer ni čisti sinonim za praznoverje in ima v primerjavi z 'abstraktnostjo' oziroma 'znanstvenostjo' praznoverja nekoliko bolj 'praktičen' oziroma 'ljudski' prizvok, lahko praznovernim prepričanjem 'po domače' rečemo vraže, slabšalno tudi marnje.)

V ta okvir sodi prepričanje, da je v človekovih laseh skrita njegova življenjska moč (zgodba o Samsonu), dajanje prednosti desni strani pred levo (položaj dobrih oziroma zlih pred Vsemogočnim v Evangeliju po Mateju), oziranje nazaj oziroma radovednost kot prinašalec nesreče (zgodba o Lotovi ženi), domnevna nečistost žensk (in vsega, česar se dotaknejo) v času mesečnega perila (Levitski zakonik), ali pa rumena zora kot slab znak (uničenje Sodome in Gomore). V Evangeliju po Mateju je Bog ob Kristusovem rojstvu najrazličnejšim ljudem v sanjah večkrat razodel svojo voljo, zato ni čudno, da so se mnogi pri tolmačenju sanj sklicevali na avtoriteto Svetega pisma, kadar (in to se je često dogajalo) je Cerkev napadla prerokovanje usode iz sanj (na tem mestu se lahko spomnimo, kako je Carl Gustav Jung pri interpretaciji sanj v psihoterapevtske

namene uporabljal mitološko in kulturnozgodovinsko gradivo). Zgodba o kralju Savelu (Prva Samuelova knjiga), ki je od vedeževalke ("žene, ki roti umrle") zahteval, da Samuela priključa od mrtvih, da bi ga lahko vprašal za nasvet, je lahko (kljub temu da se je početje izkazalo za 'napako') biblijski vzor za (pogosto poskušano) klicanje duhov. Tudi številni biblijski predpisi o jedi (o "čistosti in nečistosti" živali in o "primernih" daritvah hrane govori Tretja Mojzesova knjiga - Leviticus) so vplivali na razvoj praznovverja, prav tako pa ima svojo vlogo v Bibliji (v Prvi Mojzesovi knjigi - Genesis - v zgodbi o dveh Jakobovih ženah) rastlina mandragora (nadlišček), katere koren je praznovverje često priporočalo in ovijalo v tenčico skrivnostnosti. Seveda bi bilo moč najti še mnoge druge primere biblijskega porekla praznovernih prepričanj, vsekakor pa je srednjeveško praznovverje mnogo več elementov prevzelo iz Antike.

Krščanske sinode in konciliji so prepovedovali številne navade in običaje, ki so se z ljudskim izročilom ohranili iz predkrščanskih časov, a niso bili združljivi s krščanstvom. Ker se je svečenikom predkrščanskih religij v glavnem pripisovalo sposobnosti jasnovidcev, mantikov in čarovnikov, je bilo krščanski Cerkev težko obvarovati svoje duhovnike pred tolikšnimi pričakovanji 'javnosti'. Pogosto so bile potrebne številne prepovedi, preden se je utrdilo krščansko stališče (duhovnikom so že v 8. stoletju najstrožje prepovedovali, da bi si pustili prerokovati usodo). Po drugi strani pa sinoda v Paderbornu (s konca 8. stoletja), ki je praznoverno prepričanje, da se ženske lahko spremene v čaravnice, ožigosala kot hudičev vpliv in za takšno pogansko verovanje pretila s smrtno kaznijo, očitno ni dosegla svojega namena - že v 9. stoletju je Cerkev obsojala 'čaravnice' na zaporne kazni, pozneje pa je svet (skozi dolga stoletja) doživel množična preganjanja čarovnic s stotisočnimi grozovitimi umori.

V 14. stoletju so sinode prepovedovale verovanje v srečne in nesrečne dni, 'ugotavljanje' sreče ali nesreče po letu in oglašanju ptic ali po pogledu živali, nasprotovale pa so tudi prerokovanju iz zvezd in 'upoštevanju' položaja zvezd pri gradnji hiše ali poroki (skratka astrologiji). Prav tako je v tistih časih Cerkev uradno zavračala poskuse, da se nasprotnika v vojni ubije z molitvijo (najbolj 'popularna' sta bila 108. in 109. psalm). V splošnem je prepričanje, da "je Bog na naši strani", oziroma da "bo Bog kaznoval naše sovražnike", v takšni ali drugačni - bolj implicitni ali deklarirani, bolj prvinski ali 'civilizirani' - obliki sopotnik, sestavni del oziroma vodilo spopadov in vojn, odkar obstaja človeštvo. Za kratek preblisk aktualnosti se v zvezi s tem lahko v mislih pomudimo pri vseh priložnostih, ob katerih smo videli, slišali oziroma prebrali, da se je militanten govor kakega ameriškega predsednika, politika ali vojaka končal z besedami "So help us God".

Stoletja se je obdržalo verovanje, da nekrščeni in mrtvorojeni otroci ne morejo priti v nebesa (Dante Alighieri je v *Božanski komediji* nekrščeni novorojenčkom namenil 'večno bivališče' na pragu pekla). Da bi preprečili njihovo vrnitev na zemljo, kjer bi lahko povzročili nesrečo, so praznoverni ljudje mala trupla prebadali s koli. Kasneje so skušali mrtvim otrokom ponovno vdahniti življenje, da bi jih lahko krstili in jim tako 'odprli nebeška vrata'. V ta namen so mala trupla položili k svečam in jih brž ko so od tega dobila rumene obrazke, krstili. Na prehodu iz 17. v 18. stoletje so tako v nemško mesto Ursberg 'dostavili' iz bližnje in daljne okolice v dobrih tridesetih letih okoli štiriindvajset tisoč otroških trupel in tamkajšnji samostan je prakso opustil šele po dveh izrecnih prepovedih Vatikana.

'Krivo verovanje' ali praznovverje, ki ga je Cerkev prepovedovala, pa se ne kaže samo skozi odredbe njenih organov, pač pa tudi v spokorniških knjigah (penitencialih). Skozi ves srednji vek so jih sestavljali katoliški kleriki, vsebovale pa so obsežne sezname vprašanj o različnih grehah, ki jih je bilo treba zastavljati vernikom pri spovedi. V teh katalogih vprašanj so gotovo zaobsežene najpogostejše oblike nespoštovanja

cerkvenih zapovedi, ki so se pojavljale v tistih časih, zato so spokorniške knjige (četudi odgovori vernikov niso ohranjeni) pomemben vir za preučevanje praznovernih običajev. Seveda pa se nikakršne cerkvene prepovedi niso mogle temeljito zoperstaviti praznovanju (o nenehnih tožbah teologov smo že govorili) in 'zlorabe' cerkvenih rekvizitov, običajev in praznikov so se nadaljevale. Verovanje v magične sile in običaje je bilo in je še vedno še posebej povezano s prazniki, pri čemer gre za prepletanje specifičnega pomena, ki ga je svojim praznikom prvotno pripisala Cerkev, poganskih verovanj, prispevkov pomembnih cerkvenih posameznikov (v smislu širitve in bogatitve vsebin in praznovanja) ter delovanja ljudske domišljije in magijskega pogleda na svet.

V zgodovini najdemo številne primere, ki pričajo, da tudi papeži niso bili odporni proti praznovanju. Papež Ivan XXII. iz 14. stoletja se je, na primer, celo življenje močno bal, da bi kdo izmed njegovih številnih sovražnikov izdelal njegov lik iz voska in ga prebodel z iglami, s čimer bi ga usmrtil (prastara čarovnija analogije), čeravno so mnogi evropski vladarji tistega časa tako verovanje že strogo prepovedali. Različni dokumenti pričajo, da se je po vsej verjetnosti vsaj pet papežev (ki so delovali od 11. do 15. stoletja) ukvarjalo z magijo (Silvester II., Ivan XIX., Benedikt IX., Gregor VII. in Aleksander VI.).

V srednjem veku so človeka, še posebej nadpovprečno izobraženega, sicer zelo hitro obtožili čarovništva in tako se je godilo tudi znanstvenikom oziroma učenjakom, kot so bili Albert Veliki, Roger Bacon in Theophrastus Bombastus, bolj znan kot Paracelsus. O slednjem se je med drugim govorilo, da je imel v steklenički zaprtega samega hudiča, od katerega je izviralo vse njegovo znanje o zdravilnih zeliščih in s čigar pomočjo je lahko storil tako rekoč karkoli - s pomočjo črne magije in temnih sil so slepi spregledali, gluhi postali slišči, kruljavi shodili in gobavci ozdraveli. Paracelsus in Satan naj bi celo 'osebno' krojila usodo celih kraljestev oziroma cesarstev. 'Partnerstvo' pa naj bi se za velikega zdravnika slabo končalo, ko naj bi mu, že staremu, bolehnemu in smrti boječemu se, 'njegov' hudič svetoval, da se da razsekati in pokopati v jokskem govnu, da bi se po letu dni znova rodil kot mladenič. Paracelsusov sluga naj bi se takih navodil svojega gospodarja sprva tudi držal, predzadnji dan leta čakanja pa naj bi ga premagala radovednost - odprl naj bi jamo in v njej naj bi ležal mlad in živ Paracelsus, le teme naj bi imel še nezaraščeno, zaradi česar naj bi mu vdrl v možgane zrak ter povzročil dokončno in nepreklicno smrt.

Papeži, ki so zaukazali okrutne pogoje proti domnevnim čarovnicam, so bili nedvomno skrajnje praznoverni. Omeniti velja predvsem Gregorja IX., Gregorja XIV. in Inocenta VIII., pri čemer je slednji v svoji zloglasni buli s konca 15. stoletja izjavil, da čaravnice povzročajo neplodnost moških in žensk, morijo potomstvo ljudi in živali, povzročajo najrazličnejše bolezni ter uničujejo polja, travnike, sadovnjake in vinograde (papež je zapisal, da gre pri teh zločinih za dejstva, v katerih verodostojnost niti najmanj ne sumi). Neki dokument bamberške škofije iz 17. stoletja pa navaja, da je bila skupina uglednih meščanov, vključno s številnimi mestnimi svetniki ter pisarjem in zdravnikom s celima družinama, obsojena in sežgana na grmadi, ker so priznali, da so bili del skrivne bratovščine z nad tisoč člani, ki bi, če ne bi bilo čarovništvo pravočasno odkrito, povzročila, da v celi državi štiri leta ne bi uspevala ne vinska trta ne žito ter da bi zato ljudje in živali množično umirali od lakote in bi bili ljudje prisiljeni jesti eden drugega. Isti dokument nadalje navaja, da so tisti, ki se spoznajo na čaranje, v svoji zlobi izzvali strašne nevihte, s čarovniško mastjo, namazano na kruh, ubili mnogo ljudi ter zastrupili vodnjake tako, da je voda iz njih povzročila kugo, zato je bilo v samostanu v Bambergu sežganih več kot šeststo čarovnic. Dokument na koncu poroča, da "se še vedno dnevno ujame in sežge številne čaravnice". Verjetno se na tem mestu ni odveč spomniti, da so s čarovnicami v Evropi enako okrutno in nečloveško ravnali tako pred

reformacijo kot po njej, tako papiisti kot luterani in kalvinisti, tako v romanskem kot v germanskem in slovanskem svetu.

Taka množična obsedenost s tako globoko zakoreninjenim praznoverjem je prej ali slej morala privedi do preobrata. Rene Descartes, Voltaire, Thomas Hobbes, David Hume, Charles de Montesquieu in drugi misleci so omogočili nastop razsvetljenstva. Temeljno značilnost 'novega obdobja' odkriva misel Immanuela Kanta: "Upati se uporabiti lastni razum - to je geslo razsvetljenstva." Seveda pa bi bilo povsem zgrešeno govoriti o 18. stoletju kot o začetku 'prevlade razuma'. Že odkritja na področju elektrike so, na primer, dala praznoverju nov zagon, saj je šlo za 'nevidno, toda močno' silo (s tem v zvezi je zanimivo, da je razsvetljeni cesar Jožef II. prepovedal tradicionalno zvonjenje v cerkvah med nevihtami z obrazložitvijo, da zvok zvonov privlači elektriko). Da bi bil vsak rekviem za praznoverje preuranjen, živo pričajo tudi usode Giacoma Girolama Casanove, Alessandra de Cagliostro, grofa Saint-Germaina in podobnih pustolovcev, ki so v življenju uspevali na račun lahkovernosti množic. Omeniti je potrebno tudi skrivnostne kure dunajskega zdravnika Franza Antona Mesmerja z "živalskim magnetizmom" (četudi mu ne gre jemati zaslug za razvoj psihiatrije in psihologije, predvsem na področju hipnoze). Na svojevrsten način je za to, da ljudje v 'racionalnem stoletju' ne bi bili prikrajšani za čudesa, poskrbel baron Muenchhausen. Duha svojega časa je tako lepo pokazal Goethe, ko je pisal o svojem doktorju Faustu, ki se je, potem ko mu študiji filozofije, prava, medicine in teologije niso prinesli iskanega spoznanja, predal magiji, da bi ugotovil, "kaj drži svet v tečajih". Razsvetljenstvu je pač sledila romantika s svojo vero v skrivnostnost, bajke in čarobno.

O NARAVI IN VSEBINI PRAZNOVERJA

"Kot praznoverje ne smemo razumeti celotne vsebine poganskih verovanj, pač pa vztrajanje posameznih poganskih običajev in prepričanj. Gre za to, da so se pri posameznikih ohranili nazorji, ki jih je večina ljudi razumsko opustila," je v svoji knjigi *Nemška mitologija* zapisal Jakob Grimm. Očitno je torej povezoval praznoverje s 'spušcanjem' kulturnih dobrin iz višjih slojev v nižje, a ta teza danes ne velja več. Nedvomno so se vedno prepričanja, ki so nekdanj veljala za resnico, relativizirala s poznejšimi spoznanji in se pojavljala dalje kot praznoverje, vendar pa pojav ni omejen na določene skupine ali sloje ljudi. Karikirano (a torej hkrati s še večjo težo) lahko rečemo, da se ima nekoga, ki skuša bolezen pozdraviti s pomočjo očitnega praznoverja (z vražo, magičnim receptom), v sodobni 'zahodni' družbi lahko za duševno motenega, humanistika pa isti postopek, kadar v neki deželi, družbi oziroma skupnosti prevladuje (obstaja kot ljudski običaj), sprejema kot kulturnozgodovinsko pomembnega.

Grimm razlikuje dve vrsti praznoverja - aktivno in pasivno. 'Pasivni praznoverec' zgolj sklepa o sreči ali nesreči na podlagi znakov, ki mu jih (brez njegovega prizadevanja) 'višja sila' posreduje v vsakdanjem življenju, če pa človek sam 'proizvaja' znake (s tem, da izvaja obrede), gre za aktivno praznoverje. Prvo obliko, ki je po eni strani mnogo bolj 'nedolžna' (je bolj 'neobvezni balzam za dušo'), po drugi strani pa jo je (ravno zato) tudi toliko težje izkoreniniti, nekateri avtorji imenujejo negativno praznoverje, drugo obliko (ko je praznoverje način življenja oziroma 'osnovna duševna hrana') pa pozitivno praznoverje.

Če se sedaj povrnemo k sorodnosti 'sodobne' religije s tistim, kar danes imenujemo praznoverje, lahko opazimo skupno navzočnost strahu pred neznanim (nedoumljivim, nerazložljivim). Pomembna vloga predkrščanskih verskih nauk je bila v tem, da so prek strahu pred bogovi in demoni prisilili ljudi k moralnemu vedenju (v opredelitev, nastanek in funkcije moralnih norm se tu ne moremo spuščati) - in enako je že-

lelo (in želi) od vernikov krščanstvo s svojim naukom o izvirnem grehu, z grožnjami z Božjo sodbo in peklom ter s predpisovanjem spovedi in pokore. Podobnost religije in praznoverja je očitna tudi glede samega fenomena magije - če naj bi bila magija uporaba nadnaravnih sil, ki jih z razumom ne moremo spoznati, je najbolj znan tovrstni primer v krščanski cerkvi "preobrazba" (transsubstanciacija) vina in kruha (hostije) v kri in meso Jezusa Kristusa (pri evharistiji), katere skrivnost in moč je dostopna samo skozi vero. In kot cerkveni verniki upajo, da jim bo njihov 'filozofsko dokazani', sicer pa nedokazljivi Bog v težavah in pri problemih nudil pomoč, za katero prosijo (molijo), tako praznoverni pričakujejo podporo od drugih 'višjih' sil.

Grimm je svojo razpravo o praznoverju zaključil z ugotovitvijo, da praznoverje življenja naših prednikov ni polnilo le s strahom, temveč tudi s tolažbo. Vsekakor je cilj in naloga vsakega verovanja hrabriti in tešiti človeka na njegovi življenjski poti in vzpodbujevalnih elementov je v praznoverju zelo veliko. Jung se je pred koncem svoje ustvarjalne poti jasno in odločno opredelil za 'naravno vero' in njeno pozitivno delovanje na človeka, ko je (*Človek in njegovi simboli*) zapisal: "V enaki meri, kot so napredovala naša znanstvena pojmovanja, se je naš svet postopno dehumaniziral. Človek se v kozmosu počuti izoliran, ker ni več povezan z naravo in je izgubil svojo emocionalno podzavestno identiteto v naravnih pojavih. Grmenje ni več glas jeznega boga in strela ni več udarec, s katerim bog kaznuje človeka. V nobeni reki več ne prebiva duh, nobeno drevo ni več življenjsko vodilo človeka, v nobenem breznu ne prebiva več veliki demon. Človeku glasovi iz kamenja, rastlin in živali ne spregovorijo več in tudi človek sam, prepričan, da ga ne razumejo, ne govori več z njimi. Izgubili smo stik z naravo, s tem pa močno emocionalno energijo, ki jo je nosila s seboj ta simbolna povezanost."

Miselna lepota in pesniška globina mnogih praznovernih prepričanj še čakata na pravo priznanje. Podobno kot Jung je nanju opozoril Grimm z mislijo, da so za delovanje blagoslovov ali prekletstev 'prek' naravnih pojavov potrebne povezane, svečano sestavljene besede ter pesem in petje, zaradi česar je vsa moč govora duhovnika, vrača ali čarovnika povezana z različnimi oblikami poezije. Kako poetična so številna praznoverna rekla, odkrijemo, če pomislimo, kako pretanjene želje pridejo do izraza v opisih nadnaravnih, 'duševnih' vezi v dobrem in zlem med različnim dragim kamenjem in tistimi, ki ga nosijo, ali pa če pomislimo, kakšno širino domišljije kaže verovanje, da je zlato nastalo s pomočjo sonca in je zato najboljše zdravilo in krepičilo. Praznoverje vsebuje tudi slikovite prisposode, kot na primer lastovke, ki, ko se vračajo po minuli zimi, prinašajo srečo, in barvno simboliko (bela za nedolžnost, rdeča za ljubezen in življenje, modra za zvestobo, vztrajnost in čudežnost). Živeti v današnjem času je v tem smislu prednost, saj potrebna distanca do vsebine omogoča razgledanemu človeku spoznavati in občudovati lepoto jezika in živopisnost v praznoverju.

O NASTANKU IN RAZVOJU PRAZNOVERJA

Praznoverje je raslo povsem brez sistema in še danes poganja na vse strani (prav dobro mu gre, na primer, v računalništvu ali v vrhunskem športu). Kar imamo danes za praznoverje, je bilo včasih lahko 'pravo verovanje' (Grkov, Rimljanov, Germanov, Slovanov) ali 'krivo verovanje' (kot je bila rimska religija za kristjane), lahko pa so bila to preprosto pravila življenja in vedenja (socialne norme). Včasih se sliši, da je praznoverje 'brez zgodovine', ker se njegove osnovne značilnosti skozi čas ne spreminjajo. Vendar pa bi bilo hvalevredno in zanimivo natančneje raziskati, iz katerega obdobja izvira katera 'zakonitost' oziroma praksa (v zgodnjem srednjem veku je bilo, na primer, 'v obtoku' precej drugačno praznoverje kot v poznem srednjem veku), s čimer bi se

verjetno dalo priti do dragocenih in bogatih spoznanj o vsakodnevnem življenju v preteklosti. Pri tem bi se bilo potrebno izogibati premalo določenih, presplošnih oziroma preširokih oznak (primer je "srednji vek", ki je trajal dobrih tisoč let, in verjetno ni mogoče trditi, da se v tako dolgem času ni nič spremenilo). Tudi zgolj najti pisni vir, v katerem se določena oblika praznoverja (bolj ali manj po naključju) omenja, še ni dovolj (v času zapisa je bil lahko določen običaj že v zatonu ali pa se je šele utrjeval, pojav je bil lahko omejen na kraj zapisa ali pa široko razprostranjen in podobno). Morda bi bil za to nalogo primeren postopek, podoben tistemu, ki ga geologi (biostratigrafi) oziroma paleontologi uporabljajo pri karakterističnih fosilih.

V gornjem kontekstu bi si posebno pozornost zaslužili običaji v zvezi z vzdrževanjem zdravja in zdravljenjem bolezni. Naše prednike so pestile številne tegobe - od zobobola ali epilepsije do spolne nemoči - in skušali so se jih rešiti na najrazličnejše načine. Pri izbiri sredstev so se često držali simpatetičnega principa, da se enako zdravi z enakim ("similia similibus curentur"), kar je včasih šlo tako daleč, da so zlatenico poskušali zdraviti z vsemi mogočimi rumenimi (s)tvarmi. Slutili so, da se v raznih človeških izločkih - slini, znoju, krvi, blatu, urinu, ušesnem maslu - skriva življenjska moč, zato se jih je priporočalo za varovanje življenja in premagovanje bolezni. Tudi za dele trupel - predvsem zobe in roke - so verjeli, da so zdravilni, še posebej če so pripadali ljudem, ki so umrli nasilne smrti. Posebno možnost za uničenje bolezni naj bi predstavljal prenos bolezni na kamenje, vodo, živali ali na druge ljudi (poskusi prenosa lastne bolezni na drugega veljajo, kot popolno nasprotje krščanske zapovedi o ljubezni do bližnjega, za izrazito negativno manifestacijo praznoverja). Če je zdravilstvo v zgodnjem srednjem veku na veliko uporabljalo snovi živalskega izvora (masti, drobovino, oči, srca, jezike), so kasneje postala bolj priljubljena rastlinska in mineralna sredstva (da se vera v moč dragega kamenja ni nikoli zares uveljavila, je verjetno 'kriva' visoka cena tega 'materiala'). Recept, da preženeš epilepsijo, če poješ kruh, namazan s stenicami, kot tudi druga navodila, ki izzovejo gnus, izhajajo iz verovanja, da je mogoče z odvratnimi sredstvi prestrašiti demone bolezni. Tovrstna razmišljanja imajo svoje korenine v antiki, do izraza pa so med drugim prišla v zloglasni (v starem in srednjem veku precej razširjeni) "apoteki iztrebkov", pa tudi v zdravljenju s snovmi močnega vonja. Seveda se ni vedno poskušalo 'zgrda', ampak tudi 'zlepa': v 17. stoletju so skušali 'omehčati' kugo z vonjanjem "eau mirabilis" (gre za nekakšno predhodnico današnje kolonjske vode).

Naši predniki so se veliko bolj kot mi zavedali medsebojne povezanosti človeka in narave. Ljudje so sebe imeli za sestavni del narave in menili so, da morajo s svojim sodelovanjem 'zagotoviti' nadaljnji tok ('pravilno delovanje') narave, pri čemer naj bi bila dejavnost ljudi 'potrebna' naravi v smislu vsesplošnega integriranega procesa: polja ne bi rodila brez čarobnega blagoslova, zaklinjanje je obvarovalo domače živali pred plenilci, celo mesec brez molitve ne bi postal ponovno 'zdrav' in okrogel. Vse to ni bilo delovanje od zunaj, pač pa sodelovanje, ki je bilo po prepričanju ljudi ravno tako nujno potrebno kot sonce ali dež.

Tak pogled na obnašanje naših prednikov je diametralno nasproten obsodbi, da je namen magije 'prisiliti' naravo in duhove k naklonjenosti. Vidik prisile v magiji je poudarjala predvsem Cerkev kot izrazito negativno značilnost praznoverja, torej drugačnih (starejših) verskih nazorov. Razumljivo je, da vera v koristnost in potrebnost človekovega sodelovanja pri razvoju narave ni mogla biti deležna odobravanja Cerkve, saj je po novem (krščanskem) verovanju samo Bog lahko odločal o dogajanju v naravi.

Seveda je poleg prepričanja, da je mogoče prenesti bolezen ali nesrečo na različne medije, obstajalo tudi obratno prepričanje, namreč da je mogoče z zaužitjem cvetov žitaric ali prvega pomladnega cvetja naravne moči in svežino prenesti nase. Ohranitev mladostne moči, odkritje čarobnega vrelca pomlajevanja, je eno od najbolj intimnih

človekovih hrepenenj in na njem temelji tudi stoletno iskanje eliksirja življenja. Kamen modrosti ("lapis philosophorum") je tako buril duhove (mnoge predvsem zato, ker naj bi z njim 'spotoma' lahko pretvorili katerokoli kovino v zlato) od pozne antike pa vse do 18. stoletja, dolga stoletja dela in iskanj učenjakov in alkimistov (od Džabirja Ibn Hajana, latinsko Gerberusa, prek Alberta Velikega in Rogerja Bacona do Paracelsusa) pa je kot druga 'obsesija', ki jo z današnjega zornega kota lahko označimo za praznoverje, a je v svojem času pomenila zgolj odraz obstoječega vedenja in znanja, zaznamoval tudi umetni človek ("homunculus" kot "kvintesenca" človeka).

Vsakovrstne človeške posebnosti in drugačnosti so bile vedno pomemben in pogost predmet s čustvi nabitih refleksij. V to kategorijo lahko uvrstimo rdečelasce in gobavce, nosečnice, ženske za mesečnim perilom, prostitutke, Žide, božjastne, blazne in samorilce. Prenekateri magični postopek je bil domnevno močnejši ali uspešnejši, če se ga je opravljalo na tešče, brez oblačil, molče ali pred sončnim vzhodom, torej v izjemni situaciji. Poseben primer izjemnosti predstavlja prepričanje, da lahko človek prepreči določeno zlo s tem, da pokaže golo zadnjico ali genitalije. Izvor tega prepričanja je morda v antični zgodbi o likijskih ženah, ki so Pozejdonovo 'ekipo' odvrnile od maščevanja nad svojimi možmi tako, da so šle napadalcem naproti s privzdignjenimi krili (zanimivo pa je tudi, da je Martin Luther često namerno počival z razgaljeno zadnjo platjo, da bi tako pregnal vraga).

Zahteva po goloti kot pogoju za izpolnitev raznih želja je že blizu nerešljivi nalogi. Mnogi ljudje so se najbrž raje odrekli svojim željam, kot pa da bi se pokazali goli v javnosti. V praznoverju pa najdemo še vrsto drugih nerešljivih nalog, kot na primer 'pravilo', da mora človek z vročico tako dolgo preganjati črno mačko, dokler ta ne pogine od izčrpanosti, ali pa 'nasvet', da je treba v temni noči najti štiriperesno deteljico. Tudi zaužitje raznih ogabnih mešanic (s stenicami, ušmi, konjskimi ali prašičjimi iztrebki) je bilo za marsikoga po vsej verjetnosti pretežka naloga.

V mnogih verovanjih v preteklosti in njihovih odsevih, ki jih danes imenujemo praznoverje, igra odločilno vlogo animizem - vera, da ima vsaka stvar dušo. Animizma, s katerim je tesno povezan fetišizem, ne najdemo samo v preteklosti in pri 'primitivnih' ljudstvih - mirno lahko govorimo o sodobnem animizmu pri voznikih tovornjakov, avtomobilov ali motorjev, ki svojim jeklenim pošastim ali konjičkom dajejo ljubkovalna imena.

Praznoverje, ki ima opraviti z naravo, počiva na množstvu analogij in vzporejanj (na primer korena mandragore ali zelene s človeškim likom). Vendar pa je bila prihodnost (usoda posameznika) od nekdanj preveč pomembna, da bi se o njej skušalo kaj zvedeti samo z analogijami. Ljudje so se na novega leta dan ali rojstni dan redno spraševali o prihodnosti, še bolj pa jih je zanimalo vprašanje usode novorojenčkov ali ljudi, ki so stopali v zakonski stan. Iz delov telesa (las, oči, ušes, obrvi, nosu, ust) so sklepali na posameznikov značaj, za prerokovanje pa so služili tudi znaki, ki so jih 'dale' lunine mene, določene rastline ali (s svojim vedenjem) živali. Močna želja vnaprej izvedeti čim več o prihodnosti človeka je privedla tudi do že omenjenega pripisovanja posebnosti (izrazitih značilnosti) posameznim dnevom ali časovnim obdobjem.

S tem pa smo prišli do astrologije - vse od prvih civilizacij zelo pomembnega in obsežnega področja človekovega zanimanja. To je tema, mimo katere pri kakršnikoli obravnavi fenomena praznoverja ne moremo, hkrati pa je tako rekoč neizčrpna in za kaj več kot le 'bežen dotik' v okviru te razprave mnogo preobsežna. Že v starem veku so Babilonci, Asirci, Egipčani, Kitajci, pa tudi Grki in Rimljani skrbno opazovali gibanje zvezd in na podlagi tega sprejemali odločitve. Glede na to, da sta bila celo Platon in Aristotel prepričana, da imajo zvezde dušo in da so božanske, ni nič čudnega, da ima v Bibliji pri Kristusovem rojstvu pomembno vlogo zvezda in da evangelisti pričajo o

pomračitvi sonca ob Kristusovi smrti na križu. Za mnoge kristjane je šlo za neizpodbitni pričevanji o tem, da dogodki na zemlji ustrezajo 'obnašanju' zvezd - Konstantin Veliki, Tomaž Akvinski, Dante, Nikolaj Kopernik, Johannes Kepler in Tycho de Brahe so verjeli v vpliv zvezd na človeško usodo. Med znane nasprotnike 'branja' usode iz zvezd v starejši zgodovini pa sodijo Tacit, Seneka, Avguštín, Pico della Mirandola in Luther.

Številni pomembni in manj pomembni ljudje so v zgodovini izgubili življenje samo zato, ker so se jih mogočniki bali na podlagi horoskopov. Šele razsvetljenje je, vsaj v smislu družbene moči, prineslo občutnejši odklon od astrologije, a tudi glede astrologije se moramo, kot smo se že glede praznoverja nasploh, najprej spomniti na razširjenost tovrstnih praks med nami, tukaj in zdaj, potem pa še med sodobnimi 'vladarji' ('zahodni svet' ni nikakršna izjema - splošno znana je bila obsedenost zakoncev Reagan z astrologijo).

V praznoverju najdemo kar nekaj primerov spremembe (obrata) nazorov od antike do krščanstva: petek je bil v predkrščanskih časih srečen dan, s krščanstvom pa je 'postal' nesrečen; odnos do ogledala je bil v Stari Grčiji zelo pozitiven, saj je skladnost med človekovim duhom in zunanostjo (kalokagatija) veljala za ideal (Sokrat je svojim učencem kot pot do samospoznanja priporočal vsakodnevno ogledovanje v ogledalu), krščanstvo pa je ogledalo proglasilo za instrument nečimrnosti, samoljubja in ničevosti. Po drugi strani pa je odnos do vode ostal presenetljivo nespremenjen: kultno čaščenje vode v starih religijah (kult boginje Izide ali boga Mitre) je prešlo v krst in druge krščanske verske obrede, pri katerih se uporablja posvečena voda.

V prenekateri praznoverni zapovedi ali prepovedi lahko z današnjimi očmi vidimo prizadevanje za vsakdanje pedagoške cilje - kdor je brez dovoljenja sedel na stol, si je s tem 'nakopal' ture, kdor pri zehanju ni dal roke pred usta, je 'vase spustil' vraga, kdor je pljuval v reko, si je 'prislužil' bolezen. Po drugi strani pa v navedenih primerih lahko prepoznamo tudi druge motive oziroma nasprotno vzročno pot - morda so primarna prepričanja, da je stol (kot tudi domače ognjišče) svet, da vrag in čarovnice letajo okoli v obliki insektov ter da se življenjskih sokov ne sme brez potrebe izgubljeni.

Še danes (bolj v šalah ali tudi bolj resno) živo obliko praznoverja, o kateri najdemo poročila že v Stari zavezi, staroatenskih zakonih in rimskih zgodovinskih spisih ter nadalje v srednjeveških škofovskih knjigah, predstavlja vera v magično moč pogleda (uroke z očmi). Enako dolgo in 'uspešno' zgodovino imata tudi prepričanje, da omemba srečne okoliščine v pogovoru prinese nesrečo, in vera v možnost postati neviden (s tem pa tudi neranljiv in nepremagljiv). In za konec historičnega sprehoda skozi praznoverje naj zgolj omenimo še mistiko in simboliko števil, ki sta od samega začetka spremljali vsa ljudstva in vse vere (štejmo: edinstvo in enotnost, dualizem in polarnost, sveta trojica, štirje osnovni elementi, hudičeve šestice, nesrečna trinajstica, milijon dolarjev).

ZAKLJUČEK

Je mogoče znanstveno dognati razloge za obstoj praznoverja? Zakaj ljudje danes verjamejo v ta pogosto nerazumljiva in z zdravim razumom sprta rekla, ki so večinoma nastala v prastarih časih? Kaj sploh to je, praznoverje, ki se pojavlja v tako mnogoterih oblikah?

Praznoverja ne moremo zaobjeti s kratko definicijo. V tem besedilu smo se z njegovimi pojavnostmi, potmi in koreninami ukvarjali predvsem s splošnega vidika kulture oziroma civilizacije ter se mu približali predvsem z radovednostjo, opisi in zgodovinskimi referencami. Praznoverje pa je moč analizirati tudi v okviru psiholoških teorij, pri čemer lahko kot možne pristope (ter njih najvidnejše nosilce) omenimo praznoverje kot napako (Alfred Lehmann, pozitivizem kot filozofija znanosti), praznoverje in pod-

zavest (Sigmund Freud in klasična psihoanaliza, Jung in kolektivno nezavedno), praznoverje kot rezultat pogojevanja (Burrhus Skinner, teorije učenja), praznoverje kot socialno-psihološki pojav (socialno zaznavanje, socialne predstave, socialna realnost) ter praznoverje in verjetnost (John Cohen, teorije odločanja).

Za zaključek se spomnimo, da je že Cicero s svojo zahtevo, da je treba uničiti vse klice praznoverja, doživel popoln neuspeh. Dva tisoč let kasneje sta pri čarovnijah nivoja ponudbe in povpraševanja vse prej kot nizka in žalovanje zaradi vsesplošnega intelektualizma, ki naj bi bil izpodrinil vero v skrivnostne in nepredvidljive sile, je vse prej kot na mestu. Bolj prav je imel najbrž Goethe, ki je praznoverje štel med bistvene značilnosti človeka. Praznoverje in njegov 'alter ego', vera, bosta najverjetneje obstajala, dokler bo obstajalo človeštvo. Tisto, kar so ljudje imeli za resnično, se je največkrat pokazalo kot pomembnejše od 'realnosti' in tako bo tudi v prihodnje. "Od vere je odvisen svet," je zapisal Friedrich von Hardenberg - pesnik Novalis, vera in praznoverje pa sta v bistvu ena in ista stvar. Vsekakor pa mora vsakdo, ki k praznoverju pristopa kot (s)poznavalec človeške 'duše', nositi v sebi Terencijsvo odprtost in prizanesljivost, torej motto "homo sum: nihil humani a me alienum puto".

LITERATURA

- D. Alighieri: *La divina comedia* (uredil C. Steiner, 20. ponatis I. izdaje). Torino: G. B. Paravia & C., 1945.
- A. Avguštin: *Izpovedi* (A. Augustini: *Confesiones*, prevedel A. Sovre, priredil K. Gantar). Celje: Mohorjeva družba, 1984.
- K. Clark: *Civilisation, A personal view*. London: British Broadcasting Corporation & John Murray, 1969.
- J. W. von Goethe: *Aus Meinem Leben, Dichtung und Wahrheit* (v J. W. von Goethe: *Werke Kommentare und Register*, Hamburger Ausgabe in 14 Bänden, Band 9). Hamburg: Christian Wegner Verlag, 1967.
- J. W. von Goethe: *Maximen und Reflexionen* (v J. W. von Goethe: *Werke Kommentare und Register*, Hamburger Ausgabe in 14 Bänden, Band 12). Hamburg: Christian Wegner Verlag, 1967.
- A. Grabner-Haider in J. Krašovec s sodelavci: *Biblični leksikon*. Celje: Mohorjeva družba, 1984.
- J. Grimm: *Teutonic Mythology* (*Deutsche Mythologie*, iz 4. izdaje prevedel in opremil z opombami J. S. Stallybrass). New York: Dover Publications, 1966.
- H. Hiller: *Lexikon des Aberglaubens*. Muenchen: Sueddeutscher Verlag, 1986.
- G. Jahoda: *The Psychology of Superstition*. Penguin Books, 1970.
- C. G. Jung: *Man and His Symbols* (zasnoval in uredil C. G. Jung z M.-L. von Franz, J. L. Henderson, J. Jacobi in A. Jaffe). New York: Doubleday & Co., 1968.
- Novalis: *Svet so sanje, sanje svet* (izbrano delo F. L. von Hardenberga, izbral, prevedel in spremno besedo napisal Š. Vervar). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995.
- Verstva sveta, *Enciklopedija verstev v zgodovini človeštva*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977.